

Odina Mahkamova

(Toshkent, O'zbekiston)

omahkamova@mail.ru

XIX asr oxiri XX asr boshlarida leksikografiya rivoji va unda “Lug’oti salos”ning o’rni

Abstrakt

Lug’atshunoslik tilshunoslikning asosiy bo’limlaridan biridir. Ushbu maqola XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Salohiddinxo’ja Toshkandiy tomonidan yaratilgan leksikografiyaga doir asar “Lug’oti salos” haqida bo’lib, u arabcha, forsa va turkiycha lug’at. Maqolada, asosan, quyidagi masalalar yoritilgan: XIX asr lug’atshunosligi haqida ma’lumot, “Lug’oti salos” haqida umumiy ma’lumot, Salohiddinxo’ja Toshkandiy biografiyasi haqida, asarning adabiy qimmatini, ahamiyatini yoritish, asarning muqaddima qismi tahlili, asar hoshiyasi tadqiqi, asarning tarkibiy tuzilishi bilan tanishtirish, asarning umumiy tahlili. Shunindek, maqolada “Lug’oti salos”ning lingvistik xususiyatlari, tilshunoslikdagi o’rni, yozilish uslubi va ilmiy-amaliy ahamiyati haqida so’z boradi.

Kalit so’zlar: *“Lug’oti salos”, leksikografiya, turkiy til, she’riy usul, Salohiddin Toshkandiy, Toshkent, “Temurnoma”.*

Muallif haqida: *Odina Mahkamova – O’zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti*

Tavsiya etiladigan havola: Mahkamova, Odina. 2020. “XIX asr oxiri XX asr boshlarida leksikografiya rivoji va unda “Lug’oti salos”ning o’rni”. *Oltin bitiglar* 1: 80—107.

Kirish

Tilning lug’at boyligi zamon va makon sathida doimiy ravishda rivojlanib, boyib boradi. Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi so’zlar, tushunchalarning paydo

bo'lishiga asos bo'ladi, ba'zi so'zlar esa eskirib iste'moldan chiqadi. Ayni paytda bu jarayonlar bilan birgalikda lug'atshunoslik sohasida ham rivojlanish yoki aksincha holat yuz berib boradi.

Lug'atshunoslik lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida tushunarsiz (eskirgan, dialektal, maxsus yoki chet tilga mansub) so'zning qanday ma'no anglatishini bilish ehtiyoji natijasida paydo bo'ldi. Dastlabki tuzilgan lug'atlar umumlashgan, universal xususiyatga ega edi. Lug'atlarning turli shakllari, ko'rinishlari esa keyingi davrlarda yuzaga kelgan hodisadir.

O'zbek leksikografiyasi tarixi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmay, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlar manbayi hamdir. Shu bilan birga "Devonu lug'otit turk" dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lug'atlardandir. Mahmud Zamaxshariy ham o'zining "Asos ul-balog'a", "Muqaddimat ul-adab" asarlari bilan amaliy ham nazariy leksikografiyaning rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan katta qiziqish XV asrdan keyingi davrda bir qancha lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ldi: bunga XVI asrda Turkiyada yaratilgan "Abushqa" izohli lug'ati, Tole Imon Hiraviyning "Badoye ul-lug'at", Muhammad Rizo Xoksorning "Muntaxab ul-lug'ot", Mirzo Mehdixonning "Sangloh", Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma", Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati sitta as-sina" ("Olti tilli lug'at") kabi lug'atlarini ko'rsatish mumkin. Mirzo Mehdixonning "Maboni al-lug'at" asarini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan Zikrillo Umarov asar xususida shunday yozadi: "XVIII asrda fors turkologi Mirzo Mehdixonning "Maboni al-lug'at" grammatik ocherki Navoiy asarlari asosida yozilgan birinchi eski o'zbek tili grammatikasidir. Uning tadqiqi o'zbek tili tarixiy grammatikasini tuzishda, eski o'zbek tilining fonetik, grammatik xususiyatlarini va turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega [Mirzo Mehdixon 2008, 2].

XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'atshunoslik rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi. Ushbu davrda yaratilgan lug'atlarga Sharq qo'lyozmalar markazida saqlanayotgan toshbosma asarlar: V.M.Nalivkin va M.Nalivkinalarning -1912—1884yillar mobaynida bir necha marta nashr etilgan "Русско-сартовский и сартовско-русский словарь" ("Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha

lug‘at”), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927 yillarda tuzilib, nashr ettirilgan 2 jildli “Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at” keyingi davrlarda O‘zbekistonda yaratilgan ikki tilli lug‘atlar uchun asos bo‘ldi. Masalan, -1907yilda Shayx Utor Obazgildin noshirligi ostida yaratilgan, 42 sahifadan iborat ruscha-tatarcha, -1914yil Mirzo Abdulloh bin Abdulg‘offor Tabiriziy muallifligi ostida chiqqan forscha-ruscha, Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” (“Chig‘atoycha-turkcha lug‘at”) [شيخ سليمان بخاري 1843, 300], Ali Sayyidining Istanbulda -1909yilda chop etilgan “لغات اجنبية” “Lug‘oti ajnabiy” (“Chet tili lug‘ati”) [على سیدی 1909, 210], Abdulloh Shenosiyning -1916yilda chop etilgan tatar tilida yaratilgan “Hikmati tabiiyya” [حکمت طبیعیہ] [عبد الله شناسی 1917, 163], N. Rovijning -1928yil (موسستافا که مال پاشا نیسده لکله ری) “Mustafo Kamol posho esdaliklari” nomli tatarcha, K. Yudoxinning -1927yilda chop etilgan (اوزبکچه روس لغتی) [ک.یوداخین 1927, 816] “Qisqacha o‘zbekcha ruscha lug‘at” (قىسقه چه لغات ثلاث) [ملا عالمخان] “Lug‘oti salos” [البارودي 1902, 48] kabi asarlarini misol keltirishimiz mumkin.

Yana shunday lug‘atlardan biri Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” bo‘lib, u chig‘atoy tilining leksik boyligini ko‘rsatish maqsadida tuzilgan. Kitob ikki jild qilib tayyorlanadi va unga “Lug‘oti chig‘atoyi va turki usmoniy” deb nom qo‘yadi. Lug‘atning birinchi qismi Istanbulda 1881-yilda nashr ettiriladi. Bu kitob lug‘atshunoslikda qabul qilingan sistema bo‘yicha yozilgan bo‘lib, u arab alifbosi tartibi bo‘yicha berilgan. So‘zlar harakatlarsiz yozilgan. Ikkinchi jildi haqida hech qanday ma‘lumot yo‘q. Olimning yozishiga qaraganda, asarning ikkinchi jildida nafaqat lug‘at keltirilgan, balki turli o‘zbek va boshqa urug‘ qabilalari haqida qimmatli ma‘lumotlar ham berilgan:

*Badarqa qaysini-yu, kim oq uyli,
Qatg‘on nedur, kimdur lo‘li,
Bir-bir oltincha tuzildi hammasi,
Jildi soniyda, yozildi hammasi,
To‘qson ikki, urug‘ni yod etdim,
Tiyra-yu jinsini te‘dod etdim [شيخ سليمان بخاري 1843, 300].*

“Lug‘oti chig‘atoyi va turki usmoniy” 300 sahifadan tashkil topgan. Asar uch muqaddimadan iborat bo‘lib, birinchi muqaddimada muallif lug‘atning yozilish sababi, tuzlishi, manbalari haqida ma‘lumot beradi. Ikkinchi muqaddima bo‘lgan “Manzumayi chig‘atoyi” 186 misrali avtobiografik she‘riy asarni o‘z ichiga

olgan. Unda muallif qilgan ishlari haqida ma'lumotlar berib o'tgan. Lug'atning grammatik jihatlari, chig'atoy tilining xususiyatlari, uning boshqa turkiy tillarga o'xshash tomonlari va farqlarini "Qoidalar" orqali izohlab o'tgan. Lug'at 8 000 ming so'zdan tashkil topgan. Lug'atda so'zlar klassik leksikografiya qoidalariga binoan yozilgan. Unda, dastlab, eski o'zbek tilidagi so'z berilgan bo'lib, so'ngra uning ma'nosi usmonli turk tilida izohlangan. Izohdan so'ng zarur o'rinlarda badiiy asarlardan misollar keltirilgan.

Ali Sayyidiyning "Lug'oti ajnabiy" asari usmoniycha izohli lug'at bo'lib, unda avval usmoniycha so'z, so'ngra o'sha so'zning qaysi tildan olingani va so'zning usmoniy tilidagi izohi berilgan. Lug'at alifbo tartibida berilgan. Lug'atda muqaddima va qisqartmalarning berilish usuli tushuntirilgan qismi ham mavjud. Shundan so'ng lug'atning asosiy qismi boshlanadi. Unda keltirilgan so'zlar, asosan, fransuz, italyan, ingliz, yunon tillariga tegishli. Masalan: *"Telefon – yunoncha "telephone", ma'nosi: uzoqdan eshittiriladigan ma'rifat"* kabi ketma-ketlikda berilgan.

Isobek Ashurbekov nashriyoti tomonidan chop etilgan "قامس روسى" (Qomusi rusiy) asari ham lug'at hisoblandi. U -1912 yil Ufa shahrida Doktor Qorabek Qorabekov muharrirligi ostida nashrga tayyorlangan. U ikki tilli turkcha-o'zbekcha lug'at bo'lib, 230 sahifadan iborat. Ushbu lug'at ham alifbo tartibida tuzilgan. U 1 dan boshlanib, ث gacha bo'lgan so'zlarni o'z ichiga olgan. "Qomusi rusiy" qisqacha asar haqidagi ma'lumot va lug'at so'zlarining ma'nolaridan iborat.

Kuzmich Yudahin tomonidan ham 1927-yilda "Qisqacha o'zbekcha-ruscha" lug'at tayyorlangan. Toshkentda chop etilgan ushbu asar 816 sahifadan iborat bo'lib, alifbo tartibida yaratilgan. Kitob betlariga ham oddiy, hozirda biz foydalanayotgan arab raqamlari qo'yilgan.

Mulla Olimxon al-Borudiyning -1902yilda chop etilgan leksikografiyaga oid asari esa لغات ثلاث ("Lug'oti salos") deb nomlanadi. Kitob mazmuniy tuzilishga ega bo'lib, arabcha, forsha va tatarcha lug'atdir.

Asosiy qism

Biz tadqiq etmoqchi bo'lgan lug'at Salohiddin Toshkandiyga tegishli bo'lib, bu asar hozirgacha o'zbek leksikografiyasiga ma'lum emas edi. Asar tahliliga kirishishdan oldin muallif borasida biroz to'xtalish maqsadga muvofiq. Chunki Salohiddin Toshkandiy biografiyasi va ijodiga oid ma'lumotlar kam saqlanib qolgan, odatda,

uning ijodi haqida soʻz ketganda faqat “Temurnoma” asari tilga olinadi.

Taxallusi Toshkandiy boʻlgan hassos shoir, mohir tilshunos Salohiddinxoʻja XIX asar ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida Toshkentda yashab ijod qilgan. “Hayotiga oid maʼlumotlar deyarli saqlanmagan. “Temurnoma” (1908) badiiy asarigina yetib kelgan. Salohiddin Toshkandiy “Temurnoma”ni yaratishda koʻpgina tarixiy, badiiy va ilmiy asarlardan foydalangan. Asar anʼanaviy hamddan boshlangan. Soʻng Movarounnahrda hukm surgan sulolalar tilga olingan. Asosiy qism 47 dostonidan iborat. Amir Temurning bolaligidan tortib butun hayoti, Markaziy Osiyoni moʻgʻullar zulmidan ozod qilishi, Dashti qipchoq, rus yerlari, Ural sari qilingan yurishlar, Eron, Turkiya, Shom va Iroq, Hindistonga qoʻshin tortishlar, Boyazid Yildirim bilan boʻlgan janglar, ular bilan bogʻliq sarguzashtlar qiziqarli hikoya qilingan... Kamol Xoʻjandiy, Said Ahmad, Ismat Buxoriy kabi shoirlar hamda oʻz sheʼrlaridan 1 030 misra sheʼr berilgan. Asar jahongir shoh hayoti misolida kishilarni mehr-oqibatli boʻlishga, oʻtmishda yuz bergan qirgʻinlardan saqlanishga, tinchlikning qadriga yetishga daʼvat etadi” [Toshkent ensiklopediyasi 2009, 472].

Salohiddinxoʻjaning hozirgacha faqat “Temurnoma” asari maʼlum edi. Endi esa uning ijodiga leksikografiyaga oid “Lugʻoti salos” asarini ham qoʻshib qoʻyish mumkin. XX asar boshlarida yaratilgan Salohiddinxoʻjaning لغات ثلاث (“Lugʻoti salos”) lugʻati lugʻatshunoslik tarixida alohida ahamiyatga ega. Xususan, lugʻatda muallif biografiyasiga oid ayrim qimmatli maʼlumotlar ham uchraydi. Xususan, “Lugʻoti salos” mundarijasidan soʻng muallif oʻzi haqida ushbu ruboiyni keltiradi:

Shahri Toshkand qariyb Koʻkaldosh,

Turgʻuchidir bu Alovuddin.

Munga Sohib erur Ziyovuddin,

Nazmin soʻzingiz Salohiddin

[صلاح الدين خوجه بن علاء الدين 9091, 4].

Bundan koʻrinib turibdiki, adib Toshkentning Koʻkaldoshida tugʻilgan. Alovuddin uning otasi, Ziyovuddin esa doʻsti.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi “Sharq qoʻlyozmalar markazi”da ushbu lugʻatning bir qancha nusxalari mavjud. Asar toshbosma boʻlib, u markazda 702, 4006, 9532, 9531, 19334, 15729, 18248, 20719 inventar raqamlar bilan saqlanadi (biz oʻz tadqiqot

ishimizda 702 inventar raqam ostidagi nusxadan foydalandik).

Lug'atning birinchi sahifasida muallifning to'liq ism-sharifi, ushbu mavsuf (to'plam) kitob o'z ichiga olgan asarlar nomi, kitobning qaysi matbaada chop etilganligi haqida ma'lumotlar qayd etilgan. Muallifning to'liq ismi Salohiddinxo'ja bin Alouddinxo'ja bin Norxo'ja eshondir. Uning ushbu لغات ثلاث "Lug'oti salos" kitobi -1909 yil Toshkentda "G'ulomiya" matbaasida chop etilgan bo'lib, u uch tilli, ya'ni arab, fors, turkiy tillardagi so'zlarning ma'nolari tarjimasi berilgan lug'atdir. Ushbu lug'at chiroyli xat bilan qizil va qora siyohda yozilgan. So'zlar esa she'riy tarzda ikki ustunga joylashtirilgan. Asar chetlari ikki qizil chiziq bilan chegaralangan. Ilk sahifa esa ajoyib naqsh ila bezatilgan. Asarda, asosan, ikki xil rangdagi siyoh: qora va qizil ishlatilgan. Asardagi asosiy matn, hoshiyada so'zlarning izohi, she'riy baytlar, kitob sahifalari, ba'zi so'zlarning boshqa variantlari qora siyoh bilan ko'rsatilgan bo'lsa, bob, fasl nomlari va so'zning qaysi tilga oidligini bildirish uchun ular ustiga qo'yilgan ishoralar, bir-ikki misrani boshqa bir varianti, ba'zi bir asarning to'g'irlangan qismlari, qayta yozilgan so'zlar, asosiy matnga qo'shimcha tarzda hoshiyada aks etgan so'zlar qizil siyoh bilan yozilgan. Xati nasta'liq, juda tushunarli va chiroyli.

Ushbu asar XIX asar oxiri — XX asr boshlarida yaratilgan lug'atlar orasida alohida ahamiyatga ega. Avvalo, u o'sha davr maktab o'qituvchilari, o'quvchilari iltimosiga ko'ra yozilgan. Bu davrda yaratilgan lug'atlarning aksari maktabning boshlang'ich ta'lim o'quvchilari uchun emas, balki katta yoshdagi maktab va madrasa o'quvchilari uchun yaratilgan. Muallif o'z asarini yosh maktab o'quvchilari va madrasada ta'lim oluvchilarga mos tarzda yaratgan. "Lug'oti salos" asari mazmuniy guruhlariga bo'lingan bo'lib, u ayni maktab o'quvchilari bilishi zarur bo'lgan so'zlar majmuasidir. Salohiddinxo'janing ushbu asari o'quvchilar so'zlarni oson esda saqlab qolishlari uchun she'riy usulda yozilgan. Bu haqda muallif quyidagilarni yozadi: *"Ushbu "Lug'oti Salos" nazm bilan bo'lg'onin bir necha maktabda turguchi muta'alimlarimiz ko'rib, eshitib yana ba'zi toliblar iltimos qilib ayrimlar bu lug'at ba'zi g'azaliyot kitoblardan savod o'qiguvchi bolalarga yaxshi bo'libdir"* [صلاح الدين خوجه بن علا الدين 4, 1909].

"Lug'oti salos" adabiy manba sifatida

Qadim qo'lyozma, toshbosma asarlar qatorida filologik, ilmiy, tarixiy, adabiy-tarixiy asarlar ham mavjud. "Adabiy manba – biror adabiy janrga mansub xrestomativ harakterdagi badiiy asar yoki

adabiyotshunoslikning sohalariga daxldor mavzularda yozilgan ilmiy asar” [Хасаний 2012, 119]. Biz tadqiq etayotgan “Lug’oti salos” asari leksikografik asar sifatida filologiyaga tegishli. Lekin ushbu lug’at adabiy-badiiy manba sifatida ham ahamiyatli. Uning adabiy manba ekanligini asarning muqaddima qismida muallif tomonidan keltirilgan quyidagi baytdan ham bilib olish mumkin:

بو نظمین وزنیدر بیل هر قیو ذات
فعیلاتن فعیلاتن فعیلات

Bu nazmin vaznidur bil har qayu zot,
Fa’ilotun, fa’ilotun, fa’ilot

[صلاح الدین خوجه بن علاء الدین 1909, 5]

Asarning maktab o’quvchilari iltimosiga ko’ra tuzilishi uning badiiy, ya’ni she’riy shaklda tuzilishiga asosiy sabab bo’lgan. Lug’atning she’riy tarzda yozilgani, bundan tashqari, asarda ko’plab baytlarning mavjudligi uning adabiy manba sifatidagi qimmatini va ahamiyatini belgilaydi. “Lug’oti salos» 51 sahifani o’z ichiga oladi, jami 492 bayt yoki 984 misrani tashkil etadi. Mazkur lug’at kabi badiiy xarakterga ega, ya’ni saj’ usulida yozilgan lug’atlardan biri Tole al-Imoniy al-Hiraviy tomonidan Alisher Navoiy asarlari uchun yozilgan “Badoye al-Lug’at” asaridir. Lekin bu lug’atning barcha qismi qofiyali tarzda yozilgan emas, uning faqatgina kirish qismi qofiyali bitilgan.

Biz tahlil etayotgan Toshkandiyning “Lug’oti salos” asari to’liq saj usulida yaratilgan. Bundan kelib chiqadiki, muallif arab, fors, turkiy tillarni yaxshi bilgan, adab ilmlarini chuqur egallagan. Asarning muhim xususiyatlaridan biri ham shunda. Asarning muqaddima qismidan ma’lum bo’ldiki, lug’atdagi so’zlar o’quvchi ongida tez va oson qolishi, saqlanishi uchun saj usulida yozilgan. Masalan:

دخي اعلي بلند یوقاري اوسط
ميان اورته ادنا توبين بست

*Daxi a’la bo’land yuqori avsat,
Miyon o’rta adno tuban past*

[صلاح الدین خوجه بن علاء الدین 1909, 9].

Yuqoridagi baytni lug’at so’zligi yoki baytlarga taqsimlangan she’riy lug’at deb atash mumkin. Har ikki jihat muayyan asosga

ega. Chunki *a'la, baland, yuqori* so'zlari, *avsat, miyon, o'rta* so'zlari o'zaro sinonim, ya'ni bitta so'zning forsiy, turkiy va arabiy tildagi nomlaridir. Bu holat asarning lug'at ekanligini dalillasa, baytlardagi *avsat* va *past* hamda so'zlarining o'zaro qofiya hosil qilishi, ohang va vazn mutanosibligi kabi jihatlar fikr ifodasiga she'riy tus berib turibdi.

Bu borada quyidagi misol ham nihoyatda xarakterli:

دخي ضلع ايستحوان پهلو قاير غه
ديکيل بطن اول شکم قرصاق ده بر غه

*"Daxi dal'u ostohan pahlū qobirg'a,
Degil batn ul shekam qursoq de barig'a"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 4]

Ushbu parchada ham *dal'u, ostohan, qobirg'a* so'zlari va *batn, shekam, qursoq* so'zlari bir so'zning turli tillardagi ma'nolari bo'lib, baytdagi *qobirg'a* va *barig'a* so'zlari bir-biri bilan qofiyadosh bo'lib kelgan.

Lug'atning bu tarzdagi she'riy ifodaga ega ekani Salohiddinxo'janing nafaqat yaxshi tilshunos, leksikograf, ayni paytda, iste'dodli shoir bo'lganidan ham dalolat beradi. She'riy ifoda lug'at so'zligining xotirada oson qolishi, shuning barobarida, qiziqtirish, zeriktirmaslik kabi vazifalarni ham bajargan.

Masalan, asarning sonlarga atalgan bobida muallif shunday yozadi:

اددلارنى سناسم ديمه چكى
دى واحد يك ده بر اثنان ايكى

*"Adadlarni sanasam dema chakki,
De vahid yekda bir isnan do'ikki"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 48]

Ushbu baytning birinchi misrasi turkiy tilda yozilgan bo'lib, unda sonlar haqida gap ketayotganiga ishora qilinmoqda. Ikkinchi misrada esa lug'at so'zligi beriladi. Ya'ni adib, avvalo, o'quvchiga nima haqida gap borayotganini eslatib o'tadi, shundan so'ng leksemalarni muayyan tartibda bayon qilindi.

لعل آرزو اميد شايديكه اى جان"
دى ليت آرزو كاشكى ارمان
كأن كويا بولور لكن ليكن

کذا اوی همچنین شونداغ بیلیب چین»

*“Laalla orzu umid shoyadki ey, jon,
De layta orzu koshki armon.
Kaanna go’yo bo’lur lakinna lekin,
Kaza de hamchenin shundog’ bilib chin”*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 47].

Keltirilgan ushbu parcha “ضميرلار”, ya’ni “Olmoshlar” bobidan olingan bo’lib, *laalla* arab tilida egaga ta’sir qiluvchi yuklama hisoblanib “shoyadki, balki, ehtimol” ma’nolarini bildiradi. Fors tilidagi *umid* hamda turkiy tildagi *shoyadki* (yoki shoyad) so’zlari esa uning muqobillaridir. *Layta* so’zining forsiy sinonimi *koshki*, turkiy tilga esa u *armon* deya tarjima qilinadi. Ikki baytda ham lug’at tarkibiga kiritilmagan holda forsiy-turkiy so’z hisoblangan orzu so’zi qo’llangan. Arab tilidagi *kaanna* yuklamasiga forsiy-turkiy so’z *go’yo*, *lakinna* yuklamasiga esa *lekin* so’zi sinonim sifatida keltirilgan. Baytning oxirgi misrasidagi *kaza*, *hamchenin* va *shundog’* so’zlari ham sinonimdir. Birinchi baytda *jon* va *armon* so’zlari, ikkinchi baytda *lekin* va *chin* so’zlari o’zaro qofiyadosh bo’lib kelmoqda.

Muallif lug’at so’zligini shunchaki sanab yoki ayrim so’zlarni qofiya sifatida keltirish bilan cheklanmaydi. Garchi asosiy maqsad so’z yodlatish, lug’at boyligini oshirishga qaratilgan bo’lsa-da, Saloxiddinxo’ja asarning ayrim o’rinlarida ikkilamchi ma’nolarni ham yuzaga keltira olgan. Jumladan, quyidagi bayt shu jihatdan e’tiborga molik:

"شتا قيش ده زمستان تحسيل ايتكىل
چو صيف اول ياز تابستانغه يتكىل"

*“Shita’ qish de zemeston tahsil etgil,
Chu soyf ul yoz tobestong’a yetgil”*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 30].

Bunda *shita’*, *qish*, *zemeston* va *soyf*, *yoz*, *tobeston* so’zlari o’zaro bir so’zning uch tildagi ma’nodoshlari. Misralardagi turkiy *etgil* va *yetgil* so’zlari tashqi qofiyani, forsiy *tobeston* va *zemeston* so’zlari ichki qofiya vazifasini bajarmoqda. Ayni paytda, muallif o’quvchini ilm olishga ham targ’ib etmoqda.

Lug’at boshidan oxiriga qadar shu tarzda yozilgan.

Asar tuzilishining eng muhim jihatlaridan biri bu

so'zlarning ma'nolarini tasdiqlovchi misollar keltirishdir. She'riy bayon asarni adabiy manba sifatida tahlil qilish uchun birinchi asos bo'lsa, uning tarkibida so'zlarning ma'nolarini bildirivchi ma'lum baytlarning berilishi ikkinchi asosdir.

«بو عالم علم شهر غه تحصيل اتکون
احیرت تاکه بوستانیه یتکونک»

*"Bu olam ilm shahrig'a tahsil etgung,
Oxirat toki bustonig'a yetgung"*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 30].

Ushbu baytda olim ilm olishga da'vat qilmoqda. Baytdagi *etgung* va *yetgung* so'zlari qofiya bo'lib kelmoqda. Inson ilm bilan farog'atga, rohatga erishadi. Ilm insonni yuksaltiradi, obro'sini oshiradi, boshqa insonlar oldida hurmat qozonish darajasiga yetkazadi. Shu bilan birga yuksak darajadagi ilm Olloh taolo huzurida ham insonning martabasi ortishiga sabab bo'luvchi omildir. Ze'ro, "Ilm olish har bir muslim va muslimaga farzdir", deydi payg'ambarimiz Muhammad solloholahu alayhi vasallam. Ilm egallash komillikning jihatlaridan biri. Iste'dodli shoir Salohiddin Toshkandiyning quyidagi bayti ham ilm egallash haqidadir:

«علم حمامیغه کیر غیل ایرته راق
جهل کیری دین بولور سن منده آق»

*"Ilm hammomiga kirgil ertaroq,
Jahl kiridin bo'lursan bunda oq"*
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 34].

Ushbu baytda *ertaroq* va *oq* so'zlari o'zaro qofiyadoshdir. Bu ham ilmi toliblarni bilimli bo'lishga chorlovchi bayt. Bu baytda Salohiddinxo'ja istiora, tazod san'atlaridan foydalangan. Ya'ni ilm hammomi, jahl kiri so'zlari ko'chma ma'no va metaforani ifodalab kelmoqda. Ma'lumki, hammom insonni poklaydigan, uni har-xil junublardan tozalaydigan maskan. Ilm esa insonni ruhiy poklikka va kamolotga yetaklovchi vositadir. Inson qanchalik erta ilm egallashni boshlasa, go'yoki inson hammomdan pok holda chiqqanidek shuncha erta ruhiy poklikka erishadi va kaltabinlik, nodonlik kabi qusurlardan forig' bo'ladi.

نظم سلکيغه کهرلار تيردوک
 طفل ايلیغهر کیمه سالب بیردوک

Nazm silkig'a kaharlar terduk,
Tifl elig'a kima solib berduk
 [صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 35].

Ushbu baytda *terduk* va *berduk* so'zlari o'zaro qofiyani yuzaga keltirgan. Bunda muallif o'z asarini bir vazn bilan she'rga solib, bolalarga hadya qilganini bildirmoqda. Mohir tilshunos, iste'dodli shoir Salohiddinxo'ja o'z baytlarida shir-u shakar san'atidan ham ustalik bilan foydalangan. Bilamizki, shir-u shakar, ya'ni mulamma san'ati bu bir baytda ikki tildagi so'zlarni qo'llab she'r yozishdir. Baytdagi *tifl*, *nazm*, *silk* so'zlari arab tiliga mansub bo'lsa, *terduk*, *elig'a*, *kima*, *solib berduk* so'zlari turkiy tilga mansub. Baytlarda mulamma san'atining bu tarzda qo'llanishi uch tildagi so'zlarni o'rgatish masalasi bilan ham mutanosiblik hosil qilgan.

Asar hoshiyasidagi baytlar, albatta, lug'atda berilgan so'zlarning ma'nosini ochib berishga xizmat qilgan, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'sha so'zlarning izohidir.

Asarning yana bir muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda uch tilda bir xil o'zakdan hosil bo'lib, yangi so'z yasalganda ham uch tilda bir xil ma'no beruvchi so'zlar ham keltirilgan. Masalan:

رئیس سردار باشلق رأس سر باش
 دیکیل حاجب بیلوب ابرو کیلوب قاش

"Rais sardor boshliq ra's sar bosh,
Degil hojib bilub abru kelub qosh"
 [صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 4].

Bunda ko'rinib turibdiki *rais*, *boshliq*, *sardor* so'zlarining o'zagi har uch tilda ham bir hil "bosh" ma'nosiga ega bo'lgan so'zdir. Inson tana a'zosini anglatuvchi bosh so'zi arab tilida *ra's*, forsiyda *sar* deb ataladi. So'zlarni bu tarzda o'zakdosh qilib berilishi, o'quvchini yanada qiziqtirib, so'zning lug'aviy ma'nosini oson tushunish hamda yaxshi eslab qolishga yordam beradi. Arab tilida *hojib*, fors tilida *abru* so'zlari turkiy tilda *qosh* so'ziga to'g'ri keladi. Parchada keltirilgan *bosh* va *qosh* turkiy so'zlari, bir payta, qofiya vazifasini ham bajarib kelgan.

Adibning lug'atini o'rganib chiqar ekanmiz, asar ibtidosidan

oxiriga qadar *shahd-u shir-u shakar*, *mullamma* badiiy san'atiga tayanganiga guvoh bo'lamiz. Chunki lug'at uch tilli va har bir misraning o'zida uch: arab, fors, turkiy tillardagi so'zlar mavjud. Bu esa *mullamma* san'atining asosiy sharti bo'lish bilan birga ayni san'atlarni yuzaga keltirishga qulay imkoniyat ham edi. Ma'lum bir tartibda ikki til, uch til ishtirokida yozilgan she'r shir-u shakar (fors. "sut-u shakar") deyiladi. Agar bunday she'r uch tilda bitilsa, "shahd-u shir-u shakar" deb ataladi.

Lug'at maktab o'quvchilari uchun yozilganligi uchun ba'zan adib lug'at so'zlari orasida "ey" deya o'quvchilarga xitob qiladi va estetik ta'sirni oshirish yoki lug'atdagi qofiyadoshlikni saqlash uchun ularning ismlarni ham kiritadi.

Masalan:

بشر انسان کیشی کس ای نیکوره
جسد جسم بدن اندام کوده

*"Bashar inson kishi kas ey, Nigora,
Jasad jism badan ondom gavda"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 4, 1909].

Mavzusiga ko'ra inson a'zolariga oid so'zlarga bag'ishlangan ushbu faslda *kishi* manosini anglatuvchi arab tilidagi *inson* va *bashar* so'zlari forsiy tildagi *kasi* so'zi bilan muqobil tarzda keltirilgan. Forsiy tildagi *andom* so'zi turkiy tilga *gavda* deya tarjima qilinadi. Arab tilida esa ushbu so'zning uchta sinonimi: *jasad*, *badan*, *jism* borligi ko'rsatib o'tilgan.

Yoki yana bir misol:

جو حلقوم ناي کلو سولوق يولي بيل
دخي حلق اول کلو بوغز اي ولي بيل

*"Chu halqum nay galu suluq yo'li bil,
Dahi halq ul galu bo'g'iz ey, Vali bil"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 3, 1909].

Halqum, *nay yo'li* turkiy tilda *suluq yo'li*, ya'ni so'lak yo'lidir. *Galu* (fors), *xalq* (arab) so'zlari *bo'g'iz* (turkiy) degani. Baytdagi "bil" so'zi lug'at tarkibiga kirmaydi, u faqatgina qofiya uchun qo'llangan. Vali ismi ham shunday, muallif undan misralardagi bog'inlar miqdorini me'yorga solish maqsadida foydalangan, shu bilan birga o'quvchiga o'z fikrlari ta'sirliroq bo'lishiga intilgan.

Yoki:

دي ظأب سلف باجه همزلف
ضرة انباغ كنداش اي مشرف

*"De zoab silf boja hamzolf,
Darra anbog' kundosh ey, Mashraf"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 5].

Ushbu misralarda turkiy tilda boja ma'nosini anglatuvchi *hamzolf* so'zi hamda *Mashraf(b)* ismi qofiya bo'lib xizmat qilmoqda. Baytdagi *Mashraf* so'zi faqatgina qofiya vazifasini bajarib qolmay, o'quvchiga murojaat va ta'kid funksiyalarini ham bajargan. Olmoshlarga bag'ishlangan fasldagi quyidagi misol ham bu borada e'tiborga molik:

انا من نحن ما بز منكا اي اي
مرا ايانا مارا بزغه اي باي

*"Ana man nahnu mo biz menga iyyoy,
Maro iyyana moro bizg'a, ey boy"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 10].

Misralarda turkiycha *men, biz, menga, bizg'a* olmoshlariga muqobil sifatida arab tilidagi *ana, nahnu, iyyoy, iyyana*, forsiy tildagi *man, mo, maro, moro* olmoshlari berilmoqda. "Ey boy" undalmasi esa o'quvchilarga qaratilgan ta'kidni kuchaytirgan.

Quyidagi misralarda ham muallif murojaati yaqqol sezilib turadi:

"دى منه عنه از وى اندن اى حى
ان رستى هم چنلقده بولكاي"

*"De minhu anhu az vey ondan, ey Hay,
Anna rosti ham chinliqda bo'lg'ay"*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 46].

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, muallif o'z asarida *"ey jon", "ey boy", "ey Hay", "ey Nigora", "ey Bek"* kabi undalmali birikmalarni qo'llab, lug'at foydalnuvchilari: kitobxon, talaba, o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini lug'atdagi so'zlarning yodlanishiga qaratishga xizmat qilgan. O'quvchi ushbu asarni o'zi uchun yozilgandek his qilishini xohlagan Salohiddin Toshkandiy,

“Lug’oti salos” hoshiyalari va ularning yozilish uslubi

“Lug’oti salos” asarining yana bir o’ziga xos xususiyati asarda hoshiyalarning mavjudligidir. Biz qadimda yaratilgan lug’atlar: Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’otit turk”, Zamahshariyning “Muqaddimatu-l-adab”, Muhammad G’iyosiddinning “G’iyos al-Lug’at”, “Attuhfatuz – zakariyatu fi al-lug’otit turkiya”, Olimxon al-Borudiyning “Lug’oti salosiy” kabilardan bilamizki, ularda hoshiyalar mavjud emas. Bundan tashqari, mazkur lug’at asarlar she’riy usulda yozilgan emas. Toshkandiyning asari saj’ usulida, she’riy uslubda yozilgani tufayli uni adabiy manba deb hisoblash mumkin.

Sharq kitobatidan bizga ma’lumki, hoshiya bu – kitobning asosiy matni joylashgan qismiga qo’shimcha ma’lumotlarni qamrab oluvchi qism. Qo’lyozma kitoblarda hoshiya yozuvlari – asosiy matndan tushib qolgan qisqartmalar, asosiy matnning o’sha yeriga berilgan izohlar, boshqa asar matnidan keltirilgan parchalar, ba’zan esa boshqa muallifning butun boshli asari joylashtirib yuborilishi mumkin. Ushbu asarda ham Salohiddinxo’ja hoshiyadan mohirona foydalangan. Aksar lug’at asarlarni kuzatadigan bo’lsak, unda hoshiyalar mavjud bo’lmaydi. Ushbu asarda hoshiyaning borligi asarning ilmiy ahamiyati va qimmatini yanada oshirgan.

Asardagi hoshiyalar berilish uslubi ham o’ziga xos bo’lib, hoshiyada keltirilgan ma’lumotlarni olti guruhga bo’lish mumkin:

1. So’zlar izohi.
2. So’zlarning qo’shimcha ma’nolari.
3. Asosiy matnga qo’shimcha misralar.
4. Asosiy matnga yordamchi baytlar.
5. Asosiy matnga qo’shimcha so’zlar.
6. Ba’zi qoidalar.

So’zlar izohi

Qo’lyozma, toshbosma kitoblarning hoshiyasida, asosan, so’zlarning izohi beriladi. Ushbu asarda ham hoshiyadan birinchi navbatda so’zlarga izohlar berish uchun foydalanilgan. Bu asar maktab o’quvchilari uchun yaratilgani bois muallif asardagi maktab o’quvchisi uchun tushunilishi qiyin bo’lgan so’zlarni izohlab boradi. Toshkandiy asarning hamd va na’t qismini Alloh ismi bilan boshlab, “Bismillahir Rohmanir Rohim”ga asar hoshiyasida quyidagicha sharh keltiradi:

بسم الله یعنی باشلایومن تنکر تعالی آتی بیلہ اوشبو کتاب نی الرحمن نعمة بیرکوجی آخرتده مؤمنلارکه و کتقرلارکه الرحیم یعنی یازوقلارین کچورکوجی آخرتده مؤمنلار کنیه غه

“Bismilloh, ya’ni boshlayurman tangri taolo oti bilan ushbu kitobni. Ar-Rohman, ya’ni ne’mat berguvchi dunyoda mo’min va kofirlarga Ar-Rohim, ya’ni yozuqlarin kechirguvchi oxiratda mo’minlarnigina” [4, 1909]. Ya’ni ushbu kitobni yozish ishini, avvalo, Allohning buyuk nomi bilan boshlayman. U barchaga mehribon va rahmdildir. Barchaga, butun insoniyatga ne’matlarni, rizqni, ilmni berguvchi Allohdir. Ushbu sifat faqat Alloh taologa xos bo’lib, oxiratda mo’minni ham, mo’min bo’lmaganlarni ham o’z xohish irodasiga ko’ra kechirishi mumkin. Ar-Rohim yozuqlarni kechirguchi, ya’ni insonlarning gunohini kechiruvchi, oxiratda esa faqatgina mo’minlarninggina panoh topishini aytgan zotdir, deya o’z asarini boshlaydi.

Asarning na’t qismida esa payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga salovot-u salomlar keltiriladi hamda hoshiyada matn tarkibida kelgan “elchimizga” so’ziga quyidagicha sharh beriladi:

«رسلنا محمد مصطفى صلى الله عليه وسلم سووچمیزدورلار. افندیمیز و سیدمیزدورلار»

“Rasuluna Muhammad Mustafo sollollohu alayhi vasallam sevuvchimiz, afandimiz va sayyidimizdurlar” [صالح الدین خوجه بن 4, 1909]. Ya’ni bizning yo’l ko’rsatuvchi elchimiz bo’lgan zot Muhammad (s.a.v.) insonlar ichida eng sevikli zotdir. U bizni afandimiz, sayyidimiz, ya’ni hurmatga eng loyiq bo’lgan insonmizdir, deya payg’ambarimizga o’z maqtoqlarini, ul zotga salovat va salomlarini yetkazadi.

Asarda hamd va na’t tamom bo’lgach, muallif asarni boshlaydi va unda quyidagicha misralarni keltiradi:

“جليل الله رحيم در
ملک قدوس مهيمين هم کريم در
خدا یزدان ایزد بیر باریم
ینه پروردکار کردکاریم
چلب تکریم غانیم معنی کیم بیل
یر تکانیم ایکم خواجه اینیم بیل
ملک یعنی فرشته جن پریدر
دی شیطان معنی سینی دیو ایا حر
رسول ایله بنی ایلچی پمیرپیر
“دلیل هادی قلاوز یولچی رهبر

*"Jalilulloh(1) Rohman-u Rohimdur,
Malik Quddus Muhaymin ham Karimdur.
Xudo yozdan izod bir-u borim,
Yana parvardigori kirdikorim.
Chalab tangrim u g'anim ma'no kim bil,
Yer tikonim ikim hujam izim bil.
Malak(2) ya'ni farishta jin(3) paridur,
De shayton(4) ma'nosini dev-u oyo hur.
Rasul bilan nabiy elchi payg'ambar,
Dalil hodi qilovuz yo'lchi rahbar*

[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 24]

Ushbu parchda belgilangan so'zlarga muallif hoshiyada quyidagicha izohlar yozib qoldirgan:

الله تعالى شندای ذات دورکیم قدرت کامله سی بیله اون سکیز منک عالم نینک یراتکاندور و
انی اوخشاشی و تنکدashi یقتورور

"Alloh taolo shunday zotdurkim, qudrat komilasi bilan o'n sakkiz ming olamni yaratgandur va aning o'xshashi va tengdoshi yo'qturur" [4, 1909, صلاح الدين خوجه بن علا الدين].

Ya'ni Alloh o'n sakkiz ming olamni yaratgan, qudrati cheksiz, yagona zotdir. Unga hech kimni sherik qilib bo'lmaydi. Uning qudrati qarshisida dunyo, insoniyat ojizdir. O'n sakkiz ming bir-biriga o'xshamas bo'lgan olam mo'jizalarini yaratishga tanho Allohdan boshqa kimning qudrati yetardi? Undan boshqa hech zot dunyoda Alloh yaratgan biror narsani yarata olmaydi. U tenggi yo'q, qiyosi yo'q zotdir.

ملک شونداى نرسه دورکیم انکا تنکر تعالى جسم لطيف برکاندور. کوز غه کورونمس یمس
"ایچمس ایرکک اور غاچی بلمس. دائم عبادتده دورلار.

"Malak shunday narsadurkim, Tangri Taolo jismi latif bergandur. Ko'zga ko'rinmas, yemas, ichmas, erkak va urg'ochilari bo'lmas. Doim ibodatdadurlar [4, 1909, صلاح الدين خوجه بن علا الدين].
Malak so'zi bizning davrimizda xalqimizda farishta sinonimi bilan iste'molda qo'llanilmoqda.

Asarning asosiy matnida keltirilgan "malak" so'ziga muallifning izohini ko'rdik. Bilamizki, farishtalarni Alloh taolo beg'ubor, sof, go'zal qilib yaratgan. Xalqimizda "farishtadek beg'ubor", "farishtadek begunoh", "farishtaday beozor" degan iboralar mavjud. Ya'ni farishtalar beg'ubor, begunoh bo'lishi, ular tabiatan shunday

yaratilganini bilamiz. Ular insonlarga ko‘rinmaydi, chunki nurdan yaratilgan. Hech qachon yemaydi ham, ichmaydi ham. Ular erkak va ayolga ajratilmaydi.

جس هم شندای نرسه دورکیم ایر و خاتونلاری بولور یرلا ایچارلار مؤمن و کافرلری بولور

“Jin ham shunday narsadurkim, er va xotinlari bo‘lur. Yerlar, icharlar. Mo‘min va kofirlari bo‘lur” [4, 1909]. Endi shoir jinlarga ta‘rif bermoqdaki, farishtalardan farqli ravishda ularning erkak va ayolga ajratilishini, yeyishlarini, suv ichishi va insonlar kabi ularning ham musulmon va kofirlari bo‘lishini aytib o‘tmoqda.

شیطان معنی سی دو تورور. بولار جماعه سینى اصلا مؤمنلاری بولمس. ایرککلارین
ایلیس و اور غاچی لارین حبانل دیلور. بولار کافر مطلق ترور. مسولمانلرنی یولیدن
“آزدورور”

“Shayton ma’nosi dev turur. Bular jamoasina aslo mo‘minlari bo‘lmas. Erkaklarin iblis va urg‘ochilarin haboil (arabcha yozuvda bu so‘z yo‘q???) deyilur. Bular kofiri mutlaq turur. Musulmonlarni yo‘ldan ozdirur” [4, 1909]. Shayton bu – devdir. Dev so‘zi bizning lug‘atimizda yomon maxluq sifatida tushuniladi. Aslida esa uning etimologiyasi, kelib chiqishi shaytonga borib taqaladi deyilmoqda. Ya‘ni shayton deganda ko‘z oldimizda eng yomon, badbashara, xunuk, insoniyatning dushmani gavdalanadi. Shaytonlar orasida hech qachon musulmonlari bo‘lmas, ularning ishi faqat musulmonlarni yo‘ldan ozdirish, yomonlikka boshlash bo‘lganligi uchun ham dev deganda yomon maxluqni tushunsak ajab emas. Toshkandiy jinlar kabi shaytonni ham erkak va ayolga bo‘linishini aytadi. Ya‘ni shaytonning erkagi *iblis*, ayoli esa *haboil* deyiladi. Ko‘rinib turibdiki, hoshiyalarda berilgan izohlar ma‘rifiy ahamiyatga ham ega.

So‘zlarning qo‘shimcha ma’nolari

Adib asarda lug‘at qismidagi maktab o‘quvchilariga tushunilishi qiyin yoki mujmal bo‘lgan so‘zlar izohini ham keltiradi. Ya‘ni asar birinchi bobining “ایماقات اسملری”, ya‘ni *“Qarindosh-urug‘ ismlari”* nomli to‘rtinchi faslidagi “*arus*” so‘ziga hoshiyada “arus ma’nisi kelindir” deya izoh beriladi.

Hoshiyalarda berilgan ma‘lumotlarning yana bir turi bu — asar mazmuniga qo‘shimcha ma‘lumotlardir. Asar ikkinchi bobining

اولاغ اسملىرى nomli birinchi faslida *g'azal*, *kiyik*, *ohu* deya so'zlarning uch tildagi nomini aytib o'tar ekan, "g'azal" so'ziga hoshiyada:
"و بعضی ریم غزل نی کییک بلاسی دیرلار"

Ya'ni, va *ba'zilar g'azalni kiyik bolasi derlar*" [صلاح الدین خوجه بن
18, 1909] degan ma'lumotni berib o'tadi.

Asarning xuddi shu bob va shu faslida *kalb*, *it*, *ko'fak* so'zlarni keltirar va shu asnoda "ko'fak" so'ziga doir quyidagicha qo'shimcha ma'lumotni keltiradi:

"کوفک ایت نینک ایرکاگی قنجیغ اور غاچی سی کوچوک بلاسی دور"

Ya'ni, *Ko'fak itning erkaki, qanchig'urg'ochisi, kuchuk bolasidir* [21, 1909]. *Ko'fak* bu fonetik hodisa tufayli o'zgarib, hozirda *ko'ppak* shakliga kelgan so'zdir. Biz *ko'ppak* deganda umuman itni tushunadigan bo'lsak, uning *urg'ochisi* va *bolasi* boshqacha nom bilan atalishini yuqoridagi ma'lumotlardan bilib olish mumkin.

So'zlar tovush almashinuvi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya kabi fonetik hodisalar ta'sirida hozir boshqacha shaklga kelib qolgan bo'lishi mumkin. Xuddi shunday so'zlardan biri bu *kalabak*dir. *Kalabak* hozirda biz *kapalak* deb ataydigan chiroyli hashoratning nomi. *Lug'at*ning ikkinchi bobi, oltinchi ya'ni "hashorat ismlari"ga bag'ishlangan faslidagi *kapalak* so'ziga:

"بعض ترک کله بک و کوده دیرلار"

Ya'ni, *bazi turk kalabak va kadu derlar*" [صلاح الدین خوجه بن علا
20, 1909] deya hoshiyada izoh beriladi. Shunday qilib, muallif hoshiyadagi izoh orqali ba'zi turkiy xalqlar *kapalak*ni *kalabak*, ba'zilar esa *kadu* deb ham atashi haqida qo'shimcha tushuntirish bermoqda.

Asar hoshiyasida yana shunday qo'shimcha ma'nolar keltirilganki, ular o'quvchini qiziqitirmay qolmaydi. Shunday ma'lumotlardan biri asarning beshinchi bobi "Makon ismlari" nomli birinchi faslidagi "jannat" so'zining turkiy tildagi ma'nodoshi qilib "uchmoq" so'zini keltiradi. Va ushbu so'z izohi uchun quyidagi ma'lumotlarni berib o'tadi:

اوچماق سکیزدر. اول خلده ایکنچی دار اسلام الوجونچی دار القرار تورتونچی جنت عدن
"بیشینچی جنت الماء التینچی جنت النعیم یتنچی علین سکرنچی فردوس ترور."

Ya'ni, *uchmoq sakkizdir. Avval halda, ikkinchi dar islom, uchunchi dar al-Qaror, to'rtinchi jannat adn, beshinchi jannat al-Ma'u, oltinchi jannat an-Naim, yettinchi illiyn, sakkizinchi firdavs erur*" [35, 1909]. Jannatning sakkizta ekani haqida ko'p eshitganmiz, lekin aksariyatimiz ularni nomma-nom bilmaymiz. Ushbu hoshiyada keltirilgan ma'lumot orqali muallif buni o'quvchiga bildirib o'tadi. Ya'ni bunda jannatning sakkiz eshigini sanab o'tmoqda. Bu ham, albatta, makon ismlariga misol bo'la oladi.

Biror so'zning ma'nosini to'liqroq tushunushimiz uchun uning antonimidan ham foydalanamiz. Jannat so'zi bilan birga do'zah so'zi o'zaro antonim va ikkisi ham joy nomidir. Adib ham ularni yonmayon qo'yadi va do'zah, saqar, jahannam, tamuq so'zlari bir so'zning turli tillardagi atalishi ekanini tushuntiradi. Bu yerdagi "tamuq" so'zi turkiychadir. Ushbu joyni ham adib yetti qavati borligini aytib, o'quvchiga tushunarli tilda izohlab beradi:

«اما تموقنى بر درلار. طبقه سى ىتى در: اول سقر ايكينچى سعير اوچونچى لظى تور تونچى حطمه بيشينچى جحيم التچى سجين يتتچى هاويه ترور»

Ya'ni, *Amma tamuqni bir derlar. Tabaqasi yettidur. Ul saqar, ikkinchi sair, uchunchi lazzo, to'rtinchi xutomah, beshinchi jahim, oltinchi sijjiyn, yettinchi haviyah turur*" [35, 1909]. Ya'ni do'zah bitta, lekin uning yetti qavati bor deyilmoqda.

Yana shunday qo'shimcha ma'lumotlardan biri asarning uchunchi bobi " " ya'ni "Asos ismlari" deb ataladigan ikkinchi faslida eshik so'ziga quyidagicha ma'lumot kiritadi:

«اشيك دب قاىو ارقاسين هم ديرلر»

Ya'ni, *Eshik deb qopu orqasin ham derlar*" [37, 1909]. Izohdagi qopu so'zi ham, eshik so'zi ham turkiy, ya'ni sinonim so'zlardir. Muallif o'z asarining oltinchi bobi "ضميرلر" ya'ni "Olmoshlar" deb nomlanuvchi birinchi faslida forsiy tilda ham, turkiy tilda ham yozilishi bir xil bo'lgan "من" so'zining talaffuzida farq borligini aytib, bunga aniqlik kiritib ketadi.

Ya'ni:

"من بالفتح لفظ فارسى است و بالكسر تركى لفظى در"

Ya'ni, *Man bi al-fatha forsiy ast, bi al-kasra turkiy lafzdur*" [46, 1909]. Agar **m** va **n** undoshlari yonmayon turganda so'zni "man" deb o'qisak fors tilida, agar uni kasra

harakat bilan "men" deb o'qisak turkiy tildagi ma'nodoshi kelib chiqishi aytilmoqda.

Asosiy matnga qo'shimcha misralar

Ajoyib baytlar yaratgan Salohiddinxo'ja o'z asarining misralariga qo'shimcha o'xshash misralar ham yaratgan va ularni ham asar hoshiyasida aks ettirgan. Asosiy matn qora siyoh bilan yozilgan bo'lsa, o'xshash misralar qizil siyoh bilan yozilgan. Asarning muqaddima qismida berilgan:

لذیذدر سوز اوکاسدر پوچ
حدیث بر آیت ایکی فقه ایله اوچ

Lazizdur so'z o'zgasidur puch,
Hadis bir oyat ikki fiqh bilan uch
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 5].

baytiga o'xshash quyidagi baytni hoshiyada shunday bayon qilgan:

مئلدور سوز اوچ اوزکاسیدور کوچ
عرب بر فارسی ایکی ترک ایله اوچ

"Mislidur so'z uch o'zgasizdir kuch
Arab bir forsiy ikki turk bilan uch"
[صلاح الدین خوجه بن علا الدین 1909, 5].

Ya'ni, muallif o'z lug'atining muqaddima qismida asari haqida ma'lumot berar ekan, uni eng go'zal hadis, fiqh, oyat tillarida yozganini aytib, ma'lumot beradi. Asar hoshiyasida esa ularning qaysi tillar ekani haqida bayon qiladi. Ular ota-bobolarimiz ijod qilib, o'zining betakror, juda zaruriy, adabiy, ilmiy qiymatga ega bo'lgan asarlarini yartagan arab va fors tillari hamda so'z mulkining sultoni bo'lgan Navoiy "qayta tiriltirgan" turkiy til ekanini bayon qiladi.

Asosiy matnga yordamchi baytlar

Asar hoshiyasida asarning asosiy matniga qo'shimcha o'quvchilarni ilm olishga, o'qib-o'rganishga chorlovchi baytlar ham mavjud. Asarning to'rtinchi bob *زمان اسملری* nomli birinchi faslidagi:

شتا قیش ده زمستان تحسیل ایتکیل

چو صيف اول ياز تابستانغه يتكىل

*Shita' qish de zemeston tahsil etgil,
Chu soyf ul yoz tobestong'a yetgil*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 30]

misralariga hoshiyada muallif shunday qo'shimcha bayt keltiradi:

بو عالم علم شهر غه تحصيل اتكونك
احيرت تاكه بوستانىغه يتكونك

*Bu olam ilm shahriga tahsil etgung,
Oxirat toki bustonig'a yetgung*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 30].

Ko'rinib turibdiki, mazkur misralar bilan Salohiddinxo'ja o'quvchilarni ilm olishga, ilm olib oxiratini obod qilishga undamoqda.

Yana bir shunday baytni ushbu bobning "الو اسملارى", ya'ni "Olov ismlari" deb nomlanuvchi to'rtinchi faslida:

«دى موقد كانون آتشدان اوچاق
حمام كرمابه مونچه كير بولوب اق»

*De mavqid konun otashdon o'choq,
Hammom garbore muncha kir bo'lib oq*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 34]

deya isituvchi narsalar – pechka, o'choq, hammom so'zlarini keltirib, ushbu misralarga quyidagi ajoyib qo'shimcha baytni keltiradi:

«علم حمامىغه كير غيل ايرته راق
جهل كيريدىن بولورسن منده اق»

*Ilm hammomiga kirgil ertaroq,
Jahl kiridin bo'lursan bunda oq*
[صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 34].

Ushbu baytda ham biz muallif ilmga chanqoq bo'lishga, kitobxonlarni ham ilm olishga ishtiyoqlarini oshirishga harakat qilayotganini sezish mumkin. Qo'shimcha baytlarga xos mazkur

xususiyatlar ularning ma'rifiy funksiyasi mavjudligini, asar, asosan, lug'at vazifasini bajarish uchun yozilgan bo'lsa-da, muallif unda o'zining dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, falsafiy fikrlarini ham ifodalashga jiddiy e'tibor qaratganini ko'rsatadi. Yuqoridag baytda ham xuddi shu holatni kuzatish mumkin. Ma'lumki, hammom insonni jismoniy kirlardan xalos etib, uni toza qiluvchi joy. Unga kiruvchilarning maqsadi bitta – toza, ozoda bo'lish. Ushbu baytda hammom so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lib, agar inson ilm olishga harakat qilib, jiddi-jahd qilgan bo'lsa, u o'zidan johillik, bilimsizlikni yo'qotishga harakat qilgan bo'ladi. Shoir o'quvchilarni tezroq bilim olishga ishtiyoqini oshirmoqda. Barchani ilmga olishga, nodonlik, johillikdan qochishga undash esa har bir adabiy manbaning eng muhim vazifalaridan sanaladi.

Asosiy matnga qo'shimcha so'zlar

Salohiddinxo'ja ushbu lug'atning asosiy matnida aks ettirolmay qolgan so'zlarini ham, ba'zan, hoshiyada yozib boradi. Ular ham arabcha, forsha va turkiy so'zlardir. Masalan, lug'atning birinchi bobining inson a'zolariga bag'ishlangan birinchi faslida turkiy tildagi (تنگلای) *tanglay*, (بت) *bet* so'zlari va forsiy tildagi (چهره) *chehra* so'zi hoshiyada ko'rsatilgan. Ushbu bobning to'rtinchi qarindosh-urug' otlariga bag'ishlangan faslida arab tilidagi (توام) *tivam* va turkiy tildagi (ايگيز) *egiz* so'zlari ham hoshiyada aks etgan. Asarning ikkinchi bobi, qushlarga bag'ishlangan to'rtinchi faslida arab tilidagi (بط) *batt* so'zini qofiyaga putur yetmaslik uchun adib hoshiyada aks ettirgan. Bundan tashqari xuddi shu faslida turkiy tildagi (بايقوش) *boyqush* so'zi ham asosiy matnga kiritilmay, hoshiyada qayd etilgan.

Ikkinchi bobning beshinchi faslida turkiy tildagi (بلابان) *polapon* va *burga* so'zlari berilgan. Uchinchi bobning (نباتات) *Nabotot* deb nomlangan oltinchi faslida (قرالداغ) *qizaldog'* so'zi asosiy matnga qo'shimcha tarzida hoshiyada berilgan. Qizg'aldog' ayni paytda qizg'aldoq deya yoziladi va shunday talaffuz qilinadi. Hoshiyada berilgan so'zlarda har uch tildagi so'zlarning ketma-ketligini kuzatish ham mumkin. Masalan, uchinchi bobning to'rtinchi oziq-ovqatga bag'ishlangan faslidagi arabcha (نخالة) *nuxola*, forsiy tildagi (سبوس) *sabus* va turkiy tildagi (كبك) *kepak* so'zlari qizil siyoh bilan hoshiyada berilgan. To'rtinchi bob, uchinchi faslida ham arab tilidagi (مشرقه) *mushriqa*, forsiy tildagi (آفتابگاه) *oftobgoh* va turkiy tildagi (كون چقار) *kun chiqar* makon ma'nosini anglatuvchi so'zlari hamda arab tilidagi (قمراء) *qamrau*, forsiy tildagi (شعاء ماه) *shaa moh* va turkiy tildagi (آيدين) *oydin* so'zlari ham asar hoshiyasida batartib qayd etilgan. Asarning

bashinchi bob, birinchi faslida arab tilidagi (جَزَائِر) jazoir, forsiy tildagi (بِيَابَان) biyobon, turkiy tildagi (چولستان) cho'liston kabi so'zlar. Oltinchi bob, birinchi olmoshlarga bag'ishlangan faslida arab tilidagi (نعم) *na'am*, forsiy tildagi (آره) *ore*, turkiy tildagi (بوه) *bova*, ya'ni tasdiq ma'nosidagi "ha" so'zlari berilgan. So'zlarning davomida "qozoq tilinda "hayya" ham der" – deya yozib qo'yilgan.

Ba'zi qoidalar

Hoshiyada uchrovchi muhim ma'lumotlarning bir turi tildagi grammatik qoidalaridir. Masalan, asar oltinchi bobining "اسم عدد", ya'ni "sonlar" deb ataluvchi beshinchi faslida sonlar birin-ketin keltiriladi. Va hoshiyada uchta tilda qanday qilib tartib sonlar yasaliish qoidasi berilgan:

"عربده فاعل حرف الف بولور ثالث رابع خامس و كذا. فارسيده حرف ميم بولور سيوام چهارام پنجم. اينينچين تركيده حرف چي بولور اوچونچي تورتونچي بيشينچي. شنداغ قياس قيلنور"

Arabda foil harf alif bo'lur: solis, robi', xomis va kaza. Forsiyda harf mim bo'lur: sevvo'm, chahoro'm, panjo'm. Ininchin turkiyda harf -chi bo'lur: uchunchi, to'rtinchi, beshinchi. Shundog' qiyos qilinur [صلاح الدين خوجه بن علا الدين 1909, 49].

Bunda ko'rinib turibdiki, muallif o'quvchi tushunadigan til bilan osongina uch tilda tartib son yasaliishini tushuntirmoqda. Ya'ni, arab tilida tartib sonlar sanoq sonlarnig birinchi harfidan keyin "alif" orttirish bilan hosil bo'ladi. Fors tilida esa sanoq sonning oxiriga "mim" harfini qo'shish bilan tartib son yasaladi. Turk tilida ham fors tili kabi sanoq son oxiriga qo'chimcha qo'shish, ya'ni -chi qo'shimchasini orttirib hosil bo'ladi. Hoshiyada grammatik qoidalarining berib borilishi lug'atning mukammallashuviga, ayni paytda, asar tabiatining o'ziga xoslik kasb etishiga sabab bo'lgan. Shu ma'noda aytish mumkinki, Salohiddin Toshkandiyning mazkur asari faqat lug'at bo'lib qolmay, ayni paytda o'quvchilarga til qoidalarini sodda tarzda tushuntirib beruvchi qo'llanma hamdir.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning birinchi choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'atshunoslik rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi. Mazkur davrda yaratilgan lug'atlar

sifatida -1914yil Mirzo Abdulloh bin Abdulg'offor Tabiriziy muallifligi ostida chiqqan forsha-ruscha lug'at, Ali Sayyidining Istanbulda -1909yili chop etilgan لغات اجنبیه asarini, Abdulloh Shenosiyning -1916yilda chop etilgan tatar tilida yaratilgan حکمت طبیعی lug'atini, N. Rovijning -1928yil ئىسده لکله رى کمال پاشا موصطفي (Mustafo Kamol posho esdaliklari) nomli tatarcha lug'ati, K. Yudoxinning -1927yilda chop etilgan اوزبکچه روس لغتى قسقه چه asarlarini keltirishimiz mumkin.

Ushbu lug'atlar orasida biz tahlil etgan Salohiddinxo'janing uchtilli "Lug'oti salos" asari alohida ajralib turadi. Uning she'riy tarzda yozilgani asarning nafaqat leksikografik, lingvistik manba sifatida, balki uning adabiy manba sifatida ham ahamiyati yuqori ekanini ko'rsatadi. Muallif asarni maktab o'quvchilari va o'qituvchilari iltimosiga ko'ra yozilganini hisobga olsak, asar nima uchun saj' usulida yozilganini anglash qiyin bo'lmaydi. Tadqiqotimizning ushbu qismida XIX asarda yaratilgan ba'zi lug'atlar, ushbu lug'atlar ichida adabiy manba sifatida ahamiyatli bo'lgan "Lug'oti salos" asari, uning muallifi Salohiddin Toshkandiy haqida ma'lumotlar berish bilan bir qatorda, asardan olingan ajoyib parchalari, chuqur ma'no ega bo'lgan, misralarida teran fikrlarni ifodalovchi baytlar va ularda foydalanilgan badiiy san'atlar tahlili bilan tanishdik. Shulardan kelib chiqqan holda, ushbu asar hozirda yaratilayotgan mazmuniy lug'atlarning yuzaga kelishiga asos bo'la oladi.

Maktabning boshlang'ich sinflariga lug'atlar tuzish uchun katta tajriba vazifasini bajara oladi. Chunki ayni davrimizda lug'atlar oddiy, tillarda uchrovchi so'zlarning ketma-ket muqobillarini keltirish bilan tuzilmoqda. Ushbu lug'at yurtimizda ijod qilayotgan shoirlarga yangi-yangi she'riy asarlar yaratishga turtki bersa ajab emas. Lug'atning she'riy tuzilishi maktab o'quvchilari til o'rganishlari uchun osongina qo'llanma bo'lish bilan birga, o'quvchini yoshlikdanoq adabiyotga, she'rga bo'lgan muhabbatini oshirishga xizmat qiladi, ularning estetik didini shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, ushbu mukammal lug'at arab, fors, turkiy tillar lug'atchiligi tarixini o'rganishda, mavzuviy guruhlash usulida lug'atlar tuzishda, arab, fors, o'zbek tillarining sinonimlari lug'atini tuzishda, turkiy tillar tarixiy etimologik lug'atlarini tuzishda muayyan darajada xizmat qiladi. O'zbek tilida ham shunday she'riy lug'atlar tuzilishiga turtki beradi.

Adabiyotlar

صلاح الدين حوجه بن علاء الدين «لغات ثلاثي» غلامي مطبعسي ٩٠٩١/١٥
على سيدى «لغات اجنبية» استنبول، امنيت كتيخانسى ٠١٢/٩٠٩١
ك يوداحين «قسقه چه اوز بيك روس لغتى» تاشكنت ٦١٨/٧٢٩١

Акромов, А., Алимов Б. ва б. 2009. *Тошкент ентиклопедияси*. Тошкент: Ўзбекистон миллий ентиклопедияси давлат миллий нашриёти.

An-Naim arabcha-o'zbekcha lug'at. 2003. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.

Am-tuxfatuz- zaکیۀtu фил-луғотит туркия. 1968. Тошкент: Фан.

Asher, A., Ahlwardt, W. 1894. *Die fladschriifren – verzeichnisse der königlicher bibliothek Zuberlin*. Berlin.

Ҳабибуллаев, А. 2000. *Адабий манбашунослик ва матншунослик*. Тошкент: ТошДШИ.

Ҳакимжонов, М. 1994. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексикографик таҳлили*: докт. диссер. Тошкент.

Исломов, З.К. 1968. Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб тухфа. Тошкент: Ўзбекистон ССР Фан.

Исломов, З. 1993. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асаридаги туркий феъллар таҳлили*: докт. диссер. Тошкент.

Исломов, З. 1998. *Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Муқаддимату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни*. Тошкент.

Жузе, П.К. 1926. *Диванлуғатат-турк*. Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета. Баку.

Маҳамадалиев, Х. 1998. *“Fuёс ал-Луғат” ва ундаги қатлам*: докт. диссер. Тошкент. Nosirov O., Yusupov M. va b. 2014. *An-Na'im arabcha-o'zbekcha lug'at*. Namangan: Namangan.

Малов, С. Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности*. Тексты и исследования. Москва-Ленинград.

Matjonov, S., Sariyev, Sh. 2011. *Adabiyot*. Toshkent: Sharq.

Mirtojiyev, M. 2000. *O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi*. Toshkent: Fan.

Mehdixon, Mirzo. 2008. *Maboni al-Lug'at*. Forschadan Zikrillo Umarov tarjimasi. Toshkent: ToshDSHl.

Муҳаммад Юсуф, Шайх Муҳаммад Содик. 2011. *Васатия – ҳаёт йўли*. Тошкент: Hilol nashr.

Персидско-русский словарь. 1983. Том I-II. Москва.

Сапоев, Р., Аvezметов, Ш. 1996. *Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати*. Тошкент: Ўқитувчи.

Сирожиддинов, Ш. 2011. *Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий типологик, текстологик таҳлили*. Тошкент: Akademnashr.

Убайдуллаев, А. 2011. *“Луғати туркий”нинг лексикографик тадқиқи*: докт. диссер. Тошкент.

Ulug'bek, Sulton. 2011. *As-Sulton (o'zbekcha-arabcha lug'at)*. Toshkent: Hilol nashr.

- Хасаний, М., Ҳабибуллаев, А. 2012. *Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари*. Тошкент: ТошДШИ.
- Хасанов, Б. 1981. *Алишер Навоийнинг "Сабъати абхур" луғати*. Тошкент: Фан.
- Хасанов, Б. 1989. *Жавохирлар хазинаси*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006. Toshkent: O'zbekiston milliy entiklopediyasi.
- Ғаниева, С., Содиқов, Қ. 2013. *Ёзув тарихи ва китобат санъати*. Тошкент.
- Ғофурова, С. 2014. "Тарихий луғатшуносликда "Луғати салос"нинг ўрни". *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 37 – 43.
- Shomuhamedov, Sh. 1977. *Alisher Navoiy she'riyatidan*. Toshkent: O'zbekiston.

Odina Mahkamova

(Tashkent, Uzbekistan)
omahkamova@mail.ru

In the late nineteenth and early twentieth Centuries, the Progress of Lexicography and the Position of the Dictionary Titled "Lughati salos" in the Lexicography

Abstract

Lexicography is one of the most important sections of linguistics the theme of this article aims to learn the book of "Lug'ati salosi" which is an essential instruction for Arabian and Persian learners Exploring this book properly enables us to study lexicography Turkic languages as well as making out classic works and the history of lexicography. This article is devoted to obtain: general information about "Lug'ati salos", information about 19th century linguistics, brief information about Salokhiddin Toshkandi, to describe the literary aspects of the work, presentation of the introductory part of the work, information about the margin of the work, being familiar to its construction, analyzing every section of the book.

Key words: "Lughati salos", lexicography, old tirkic language, poetic method, Salokhiddin Toshkandi, Tashkent, "Temurnama".

About the author: *Odina Mahkamova* – researcher, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

Recommended citation: Mahkamova, Odina. 2020. "In the late nineteenth and early twentieth Centuries, the Progress of Lexicography and the Position of the Dictionary Titled "Lughati salos" in the Lexicography". *Golden scripts* 1: 80—107.

References

- Akromov, A., Alimov B. va b. 2009. *Toshkent yentiklopediyasi*. Toshkent: O'zbekiston milliy yentiklopediyasi davlat milliy nashriyoti.
- An-Naim arabcha-o'zbekcha lug'at*. 2003. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomi-dagi xalq merosi nashriyoti.
- At-tuxfatuz- zakiyoyatu fil-lug'otit turkiya*. 1968. Toshkent: Fan.
- Asher, A., Ahlwardt, W. 1894. *Die fladschriffrifen – verzeichnisse der königlicher bibliothek Zuberlin*. Berlin.
- Habibullaev, A. 2000. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. Toshkent: ToshDShI.
- Hakimjonov, M. 1994. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asaridagi arabcha-turkiycha so'zlikning leksikografik tahlili*: dokt. disser. Toshkent.
- Islomov, Z.K. 1968. *Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan.
- Islomov, Z. 1993. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asaridagi turkiy fellar tahlili*: dokt. disser. Toshkent.
- Islomov, Z. 1998. *Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimatu-l-adab" asarining qo'lyozma manbalari va arabcha-turkiy fellar so'zligining yig'ma ilmiy-tanqidiy matni*. Toshkent.
- Jyze, P.K. 1926. *Divan lug'at at-turk*. Izvestiya Vostochnogo fakulteta Azerbaydjanskogo Gosudarstvennogo universitet. Baku.
- Mahamadaliev, X. 1998. *"G'iyos al-Lug'at" va undagi qatlam*: dokt. disser. Toshkent. Nosirov O., Yusupov M. va b. 2014. *An-Na'im arabcha-o'zbekcha lug'at*. Namangan: Namangan.
- Malov, S. Ye. 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Teksty i issledovaniya. Moskva-Leningrad.
- Matjonov, S., Sariyev, Sh. 2011. *Adabiyot*. Toshkent: Sharq.
- Mirtojiyev, M. 2000. *O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi*. Toshkent: Fan.
- Mehdixon, Mirzo. 2008. *Maboni al-Lug'at*. Forschadan Zikrillo Umarov tarjimasi. Toshkent: ToshDShI.
- Muhammad Yusuf, Shayx Muxammad Sodiq. 2011. *Vasatiya – hayot yo'li*. Toshkent: Hilol nashr.
- Persidsko-russkiy slovar*. 1983. Tom I-II. Moskva.
- Sapoev, R., Avezmetov, Sh. 1996. *O'zbek tilidagi arabcha va forsha so'zlar lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *Alisher Navoiy manbalarning qiyosiy tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

- Ubaydullaev, A. 2011. *"Lug'ati turkiy"ning leksikografik tadqiqi*: dokt. disser. Toshkent.
- Ulug'bek, Sulton. 2011. *As-Sulton* (o'zbekcha-arabcha lug'at). Toshkent: Hilol nashr.
- Xasaniy, M., Habibullaev, A. 2012. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari*. Toshkent: ToshDShI.
- Xasanov, B. 1981. *Alisher Navoiyning "Sabati abhur" lug'ati*. Toshkent: Fan.
- Xasanov, B. 1989. *Javoxirlar xazinasi*. Toshkent: Adabiyot va sanat.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*. 2006. Toshkent: O'zbekiston milliy entiklopediyasi.
- G'anieva, S., Sodiqov, Q. 2013. *Yozuv tarixi va kitobat sanati*. Toshkent.
- G'ofurova, S. 2014. "Tarixiy lug'atshunoslikda "Lug'ati salos"ning o'rni". *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 37 – 43.
- Shomuhamedov, Sh. 1977. *Alisher Navoiy she'riyatidan*. Toshkent: O'zbekiston.